International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March -2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

यशवंतराव चव्हाण व सहकार चळवळ

लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव

शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब,ता.कळंब,जी.उस्मानाबाद.

---******************---

प्रस्तावना

यशवंतराव चव्हाण यांचा जन्म सांगली जिल्ह्याच्या खानापूर या तालुक्यातील देवराष्ट्रे या अगदी लहानशा खेडेगावांमध्ये झाला होता. त्यांच्या वडिलांचे नाव बळवंतराव होते, विठाबाई ह्या त्यांच्या आई होते. सामान्य कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला असला तरी ते स्वकर्तृत्वाने मोठे होत गेले. संयुक्त महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री ,महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री, देशाचे पंतप्रधान अशा विविध पदांवर ते स्व: सामर्थ्याने विराजमान झाले. त्यांनी राजकीय क्षेत्रात स्वतःचा वेगळा असा ठसा उमटविला, राजकारणात राहून देखील त्यांनी आपले वेगळेपण व छंद जोपासले ,त्यामुळे ते माणुसकीचे एक मूर्तिमंत प्रतीक म्हणून ओळखल्या जातात. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. नव्हे आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून त्यांना संबोधल्या जाते. सर्वसामान्यांच्या जनकल्याणाचे भान ठेवून त्यांनी विविध क्षेत्रात काम केले. अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व असलेल्या यशवंतराव चव्हाणांनी सहकार क्षेत्रत आपल्या कार्याने, विचाराने, जो ठसा उमटविला आहे .त्या सहकार चळवळीवर प्रस्तुत शोधनिबंधात तून प्रकाश टाकला गेला आहे. यासाठी दुय्यम साधनांचा आधार घेतला आहे.

यशवंतराव व सहकार चळवळ:-

सहकार चळवळीतून उद्याच्या समृद्ध भारतासाठी विविध क्षेत्रात तील नेते व कार्यकर्त्यांची पिढी निर्माण होऊ शकते, म्हणूनच सदृढ सहकारी संस्था या समाजाची शक्तिकेंद्रे बनविल्या पाहिजेत, असा यशवंतराव चव्हाण यांचा दृढ विश्वास होता. या विश्वासातून विविध सहकारी संस्थांच्या क्षेत्रांना मार्गदर्शन करणारे यशवंतराव चव्हाण हे राजकीय क्षेत्राबरोबरच, सहकार क्षेत्रातही दूरदृष्टीचे नेते म्हणून ओळखले जातात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर 1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.या राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी पदभार स्वीकारला व राजकीय,सामाजिक,सहकार,संस्कृतीक,क्षेत्रात लक्षणीय काम करूनआधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्प घडविण्यासाठीचा पाया रचून दिला.त्यांना त्यामुळेच 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' म्हणून ओळखले जाते .[2]यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकार विषयक महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा 1960 आणि महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम 1961 हे, कायदे व नियम अस्तित्वात आणून त्या कायद्याची व नियमांची प्रत्यक्ष 26 जानेवारी 1962 पासून राज्यात अंमलबजावणी सुरू केली.1960हे साल सहकारी चळवळीला कलाटणी देणारे. हे विधेयक नागपूरच्याअधिवेशनात मुख्यमंत्री असताना मांडले, ते संमत करून घेतले ,तसेच त्याची पुढे प्रत्यक्ष अंमलबजावणीही सुरू केली .त्यामुळे सहकार चळवळीच्या आरंभीच्या काळातील इतिहासाला वेगळीच कलाटणी मिळाली.[1] तसेच महाराष्ट्रातील आर्थिक विकासाचा पाया भक्कम करण्याची तरतूदही या विधायक मध्ये होती. असे महत्वपूर्ण विधेयक पास करणारे महाराष्ट्र हे राज्य देशपातळीवर पहिले ठरले. याचे श्रेय यशवंतराव चव्हाण यांना द्यावे लागेल. यशवंतराव चव्हाणांनी फक्त सहकार कायद्याचे बनविले नाही, तर त्यांना शासनाची सर्व शक्ती सहकारी औद्योगिक प्रकल्पांच्या पाठीशी उभी केली.सहकारी कारखानदारीला मदत करण्यासाठी जी मंत्री समिती होती ,तिचे अध्यक्ष स्थान त्यांनी स्वतः स्वीकारले, आर्थिक महामंडळाकडून सहकारी साखर कारखान्या साठी नियमित वेळेत कर्ज पुरवठा व्हावा, या सहकारी कारखानदारी कर्जासाठी जरूरी पडल्यास राज्य शासनाने जामिनदार रहावे ,भारत सरकारकडून अशा सहकारी प्रकल्पांना परवाने मिळावेत म्हणून राज्य शासनाने पाठपुरावा करावा, राष्ट्रीय योजनात सहकारी धोरण चा समावेश व्हावा.[3]यासाठी यशवंतराव चव्हाणांनी अनेक विधी प्रयत्न केले गेल्याचे दिसून येते.

यशवंतराव चव्हाणांनी आपल्या कार्यकाळात जाणीवपूर्वक सहकार चळवळीला नवी उर्जितवस्था दिली. राजकारणात सक्रिय असणाऱ्या नेत्या- कार्यकर्त्यांना सहकार चळवळ, हे एक महत्त्वाचे माध्यम प्राप्त झाले, त्याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या वाढत गेली. त्याच बरोबर ग्रामीण भागात इतर ही सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या, याचे कारण म्हणजे शेतीमालावर प्रक्रिया करणारी कारखानदारी मोठ्या प्रमाणात सामान्य जनतेच्या भागीदारीने निर्माण झाल्याशिवाय,देशाच्याआधुनिकीकरणाला ही वेग देता येणार नाही व शेतात उत्पादन केलेल्या कच्चामाल विकणाऱ्या शेतकऱ्यांची दलालांकडून होणारी पिळवणूक थांबविता येणार नाही. तसेच शेतीमालाला बाजारी किंमत मिळवून देणे शक्य होणार नाही, या विषयाच्या स्पष्ट कल्पना यशवंतराव चव्हाणांना होत्या. म्हणूनच त्यांनी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सहकार कारखानदारीला प्रशासकीय पातळीवर प्रोत्साहन देण्याचे मूलभूत स्वरूपाचे निर्णय घेतले.[4] त्याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात सहकारी कारखाने, सूतगिरणी, कापड कारखाने, तेल गाळणे, फळ प्रक्रिया उद्योग, शेतीमाल प्रक्रिया उद्योग, कुक्कुटपालन, खत बियाणे वाटप संस्था, अशा विविध सहकारी तत्त्वावर चालणाऱ्या उद्योगांना गती मिळाली. या सहकारी

Scanned by CamScanner

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March -2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

संस्थांना कर्ज पुरवठ्याची सोय , सहकारी बँक, भूविकास बँक मार्फत करण्यात येऊ लागली. यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळातील महाराष्ट्रातील सरकारने १८ सहकारी साखर कारखान्यांची प्रथम नोंद करून सहकार क्षेत्रातील नवा विक्रम केला.५ या स्थापन केलेल्या सहकारी संस्थांपुढे ज्या विविध समस्या होत्या वर नमूद केल्याप्रमाणे तट पुंजे अर्थ साहाय्यता, नोकरशाहीची मनमानी, अत्यल्प लाभ , या व इतर अनेक अडचणी सोडवण्यात यशवंतराव चव्हाण यांनी सातत्याने प्रयत्न केला. त्यामुळे महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून जे सहकारी उद्योग सुरु झाले.त्यामुळे महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातच नोकरी,मजुरी उपलब्ध झाली. त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील समाज पोट भरण्यासाठी नोकरीनिमित्ताने शहराकडे धाव घेत होता. तो मोठ्या प्रमाणात या सहकारी उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात थांबला.६यशवंतराव चव्हाण यांनी सुरु केलेल्या या सहकारी चळवळीमुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सामान्य जनता, शेतकरी, कामगार यांना स्वतःच्या विकासाची योग्य दिशा मिळाली. असे म्हटले तर वावगे ठरु नये.

यशवंतराव चव्हाणांनी उद्योगधंद्यांना सहकारी चळवळीशी जोडले नाही,तर त्यांनी शेती व्यवसाय यातही सहकारी तत्त्वाचा स्वीकार केला जावा असे मत मांडले. शेतकऱ्यांनी एकत्र काम करून सध्याच्या परिस्थितीवर मात करावी म्हणजे एकत्र येऊन शेती करावी, अशी सूचना यशवंतराव चव्हाण करतात अधिक धान्योत्पादन करून स्वतःची व राष्ट्राचे हित साधले जाईल, असे त्यांना वाटते. सहकारी शेती म्हणजे आंधळेपणा वगैरे काही नसून सेवा सहकारी सोसायटी ची स्थापना करावी व जमीन मालकाची संयुक्त मालकी असलेली व त्यांच्या संयुक्त व्यवस्थेत खाली काम करणारी स्वयंस्फूर्त सहकारी शेती संस्था स्थापन करण्यास पार्श्वभूमी तयार होईल असे ते सांगतात.७यावरून असे दिसून येते की शेतीच्या प्रगतीसाठी यशवंतराव चव्हाणांनी शेती व्यवसाय सहकारी तत्त्वाशी जोड देऊन ,शेती व शेतकऱ्यांच्याउभारणी चा नवा मार्ग सांगितला. सर्वसामान्य माणूस व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांशी लहानपणापासूनच जोडीत असलेल्या यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकार चळवळ बलवान करण्यासाठी, त्यामध्ये सर्वसामान्य सभासदांना व शेतकऱ्यांना मत स्वातंत्र्य असावे, लोकशाही मार्गाने ही चळवळ गेली पाहिजे, यासाठीच नेहमी आग्रह धरला. शेतकऱ्यांना व्यवसायात अडचणी येऊ नयेत ,यासाठी सहकार चळवळ ही कृषी आणि औद्योगिक अर्थव्यवस्थेच्या अधिष्ठान आहे, असे ठामपणे सांगतात.८ सामान्य शेतकऱ्यांची सावकारी पाशातून मुक्तता करून, त्यांना प्राथमिक मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी उचित अर्थसाह्य मिळावे .त्यांनी आर्थिक प्रगती साधली जावी,हा यशवंतराव चव्हाण यांच्या सहकारी चळवळीचा मुख्य उद्देश होता.

यशवंतराव चव्हाणांनी राबविलेल्या सहकारी संस्थेच्या धोरणावर, जेव्हा शहरी मध्यमवर्गीय ,अभ्यासक व पत्रकार टीका करू लागले, तेव्हा ही टीका शहरी असूयेतून होते. असे ते म्हणतात, पण सत्तेची मक्तेदारी निर्माण करण्यापलिकडे या सहकारी संस्थांचा कल आहे ,ते कबूल करतात पुढे ते अशा अपेक्षा व्यक्त करतात कि या चळवळीचा उपयोग दारिद्र्य लढण्यासाठी, रोजगार वाढीसाठी व्हावा .या संस्थांनी , श्रीमंत शेतकऱ्यांच्या हातातील खेळणी बनू नये. त्यांनी श्रीमंताना अधिक श्रीमंत करू नये, संस्थेच्या विकासाची शास्त्रीय चिकित्सा व्हावी, राजकीय सत्तेचे नवे मक्तेदार या चळवळीतून निर्माण व्हायचे नसेल ,तर एकापेक्षा अधिक सहकारी संस्थांचे अध्यक्षपद एकाच व्यक्तीकडे राहू नये, कोणीही व्यक्तीला दोन पेक्षा अधिक कार्य कालासाठी आपल्या पदा वर राहता येऊ नये९ अशा प्रकारे यशवंतराव चव्हाण यांनी तत्कालीन काळात सहकारी संस्था च्या धोरणावर जी टीका होत होती, त्याला समर्पक उत्तर देऊन या टीकेतून जे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात ते सोडविण्याचेमार्गही त्यांनी दाखवून दिला होते. यशवंतराव चव्हाण नी सहकारी कायद्याने सहकारी संस्थात लोकशाही पद्धती आणली होती .त्यामुळेच पंचायत राज्य पद्धतीतून जसे ,स्थानिक नेतृत्व पुढे आले,तसेच सहकारी संस्थेतून नेतृत्व पुढे येऊ लागली.' आपल्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे नेतृत्व करणारे नेते' या लेखा मध्ये डॉ.जे.फ. पाटील म्हणतात, सहकारी अर्थकारण यशवंतराव चव्हाण यांच्या विकासाच्या अर्थशास्त्र एक स्फूर्ति देणारी आहे. त्यांनी महाराष्ट्र सहकारी कायदा 1960 मध्ये मंजूर केला. राज्यभर जिल्हा केंद्रित सहकारी प्रशिक्षण केंद्र उभी केली. सहकारी संस्थांना सरकारी भांडवल आणि मार्गदर्शन देण्याची व्यवस्था केली. सहकारी पत, सहकारी पणन, सहकारी वाहतूक, सहकारी ग्राहक भांडारे, सहकारी श्रमिक संस्था तसेच सहकारी खरेदी विक्री संघ असा एक सर्वस्पर्शी ग्रामीण विकासाचा वादळवारा तयार करण्यात यशवंतराव यशस्वी झाले.१०यावरून असे म्हणता, येईल की यशवंतराव चव्हाणांनी सहकारी संस्थेची चळवळ महाराष्ट्राच्या भूमीत उभारली ,सहकाराची कास धरून आर्थिक प्रगतीचा मार्ग दाखविला,त्यामुळेच आजचा महाराष्ट्र सहकाराची कास धरून आर्थिक आधारावर किमान सुस्थिर झालेला दिसतो.

सारांश

यशवंतराव चव्हाण सहकारी संस्थेची चळवळ महाराष्ट्राच्या भूमीतराबविली,तिच्या वाटेची पाया भरणी त्यांच्याच काळात झाली. या सहकारी संस्थांना कायद्याच्या चौकटीत बसविण्यासाठी 1960, 1961 मध्ये कायदे व नियम विषयी विधेयक मंजूर करून घेऊन ,1962 साली त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी सुरु केली. त्यामुळे सहकारी संस्थांना शासनाचे बळ मिळून, त्यामध्ये सुद्धा लोकशाहीचे तत्व रुजवण्याचे काम त्यांनी केले. साखर कारखाने, सूतगिरणी आदी संस्थांची उभारणी करून महाराष्ट्र व देशाच्या आर्थिक प्रगतीला गती देण्याचे कार्य यशवंतराव चव्हाण यांनी केलेले. सर्वसामान्य जनतेची गरज लक्षात घेऊन त्यांनी सहकार धोरण राबविले. हे धोरण फक्त उद्योगधंद्यासाठी, कारखाने एवढ्यापुरतेच न ठेवता, शेतीला याची जोड देऊन ग्रामीण भागातच लोकांना रोजगार कसा उपलब्ध होईल, याकडे त्याने कटाक्षाने लक्ष दिले. या संस्थांना शासनाद्वारे आर्थिक पाठबळ देऊन, त्यांचा विकास साधण्यात यशवंतराव चव्हानाचा वाटा महत्त्वपूर्ण होता. एकंदरीत सहकार चळवळ उभारणीला मार्गदर्शन, सहकार्य करून या चळवळीला उर्जितावस्था दिली. सहकारी चळवळीच्या वाटचालीत, त्यांचे विचार या

Scanned by CamScanner

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March -2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

चळवळीच्या नेतृत्वाला,शासनातील दीपगृहा प्रमाणे मार्गदर्शक ठरलेल्या आहेत. असे डॉ.मा.प.मंगुडकर या थोर विचारवंताने यशवंतराव चव्हाणांच्या सहकारी चळवळी विषयी मत मांडले आहे.

संदर्भ सूची

१) www. Maharashtranayak in/cavah.
२) प्रा. शिवाजीराव देशमुख :- शैलीकार यशवंतराव,कौशल्या पब्लिकेशन,सोलापुर ,2009. पृष्ठ क्र.116.
३) संपादक, प्रा. उत्तर सूर्यवंशी:- मराठी मातीचे वैभव यशवंतराव चव्हाण स्मरणग्रंथ, सांगटी प्रकाशन नांदेड,1989. पृष्ठ क्र.109.
४) किता पृष्ठ क्र.108.
५) उपरोक्त प्रा. शिवाजीराव देशमुख:- शैलीकार यशवंतराव पृष्ठ क्र.,117.
६) संपादक, प्रा. अशोक गायकवाड:- आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण , प्रकाशक देवगिरी महाविद्यालय औरंगाबाद, 2009. पृष्ठ क्र.124.
७) आस्वादक ,केशव यशोधर:- सह्याद्रिचे वारे एक अभ्यास यशवंतराव चव्हाण, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद,1991.पृष्ठ क्र.47 .
८) डब्ल्यू डब्ल्यू.
९) भास्कर लक्ष्मण भोळे:- यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद,2004.पृष्ठ क्र.89.
१०) bbc.com Marathi/india-563.

Scanned by CamScanner